

СПІВВІДНОШЕННЯ ВНУТРІШНІХ ТА ЗОВНІШНІХ ФАКТОРІВ У ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ У БОЛГАРІЇ НА ЗЛАМІ 80-х — 90-х рр. ХХ ст.

Марія Мілова (м. Одеса),

кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних наук
Одеської державної академії холоду

Погляд на минуле десятиріччя змушує замислитися над змінами, які відбулися, і намагатися їх осмислити. У цьому плані дуже важливим є розгляд проблеми співвідношення внутрішніх та зовнішніх чинників, що призвели до руйнування системи соціально-політичних, економічних, ідеологічних відносин, притаманних світові соціалізму.

У науковій і публіцистичній літературі останніх років є багато цікавих західних, російських та болгарських досліджень, у яких розглядається ця проблема. На жаль, в українській суспільній науці даній проблемі увага практично не приділяється, хоча вона становить інтерес і для України, оскільки досвід будь-якої з постсоціалістичних країн може бути корисним.

Дослідження політичних процесів у східноєвропейських країнах наприкінці 80-х років з самого початку виявило різні підходи до проблеми: одні вважали визначальними причинами змін внутрішні чинники, притаманні як системі в цілому, так і конкретним країнам, інші ж надавали перевагу зовнішнім чинникам, які визначалися винятково роллю КПРС і Радянської держави. Певно, у більшості

випадків руйнування системи було спричинене комплексом зовнішніх і внутрішніх причин, ступінь впливу яких залежав від національних особливостей. Але ступінь готовності країн Східної Європи до радикальних реформ, як відзначають науковці¹, був на той момент значно вищим, ніж в СРСР часів перебудови, головним чином внаслідок інших соціально-історичних та культурних традицій, а також менш тривалого терміну перебування у системі радянського типу.

Проте хочеться звернути увагу й на таке. 1985 рік, безумовно, заклав підвалини подій, що сталися в 1989-ому, тобто революцій, що зруйнували тоталітарний світ. Формально перебудова відіграла роль зовнішнього каталізатора для країн Східної Європи. Враховуючи те, що ці країни і СРСР являли собою різні варіанти єдиної системи відносин, дуже складно відокремити зовнішні і внутрішні імпульси. На нашу думку, в основі краху лежать причини внутрішньої деградації системи, виснаження її економічних, ідеологічних і політичних ресурсів. Розвал Радянської імперії стався внаслідок саморуйнування. Відповідно, і в країнах Східної Європи відбувалися ті

самі процеси, але з певними національними особливостями. Зовнішній вплив перебудови полягав більше у прискоренні руйнівних процесів у цих країнах і послабленні контролю з боку СРСР (відмова від «доктрини Брежнєва» і практичне самоусунення радянського керівництва від будь-якого втручання)².

Якщо СРСР був змушений відповідати лише на зовнішні імпульси, що надходили з Заходу, то для європейських соціалістичних країн зовнішній фактор полягав у необхідності не тільки відповідати на виклики Заходу, але й звільнитися від всеохоплюючої залежності від СРСР.

Наслідки по-різному відбилися на європейській, російській і світовій історії. Різноманітність позитивних і негативних явищ, недоліків оксамитових переворотів потрібно ще вивчити і осмислити³.

Болгарський варіант краху тоталітаризму відрізнявся від того, що сталося в СРСР і в країнах Центрально-Східної Європи. По-перше, все відбулося досить швидко і раптово, без тривалого процесу демократизації, як у Польщі або Угорщині. По-друге, не було масового антитоталітарного опозиційного руху. По-третє, фактично не було антирадянських настроїв, на відміну, наприклад, від Польщі, Чехословаччини та Угорщини. Це пояснювалось спільними історичними і культурними традиціями, великою економічною допомогою з боку СРСР і, звичайно ж, відсутністю у Болгарії радянського військового контингенту. По-четверте, зміна системи почалася зі зміни політичної еліти та ін.

Перебудова, яку розпочав М. С. Горбачов, мала величезне значення для Болгарії. Сьогодні добре відома роль Москви у підготовці ряду членів вищого партійного керівництва БКП для усунен-

ня Т. Живкова від влади. Відносини М. Горбачова і Т. Живкова з самого початку склалися непросто. Політичне чуття підказувало Т. Живкову (все-таки досвід 35-річного правління!), що і Болгарії не уникнути перебудови. Очевидно він усвідомлював, що серйозні зміни у політичному житті означатимуть кінець системи, за якої він одноосібно керував партією і державою. Про це свідчать його мемуари⁴. Відомо, що у червні 1985 р. Т. Живков у листі до М. Горбачова писав про деформації і причини застою у соціалістичних країнах, про необхідність проведення радикальних реформ тощо. Природно, він не міг не схвалювати радянської перебудови, але, ймовірно, боявся змін. Як відзначала російська дослідниця Є. Валєва, взаємного порозуміння між двома керівниками на цьому етапі не було⁵.

Однак гласність, проголошена М. Горбачовим у СРСР, відіграла величезну роль у демократизації мислення болгарського народу. Ліберальні ідеї «нового мислення» стали пробиватися крізь тоталітарну свідомість болгарського суспільства. Великим попитом користувалися радянські газети і журнали. В них можна було прочитати те, що у Болгарії не публікувалося. Фільм «Покаяння» люди дивилися вдома, на відео, оскільки офіційно його показ було заборонено. Керівництво Болгарії, налякане перебудовою і подіями в інших соціалістичних країнах, ухвалило постанову, якою відмінялися урочисті демонстрації у дні революційних свят, заборонялося вивішувати портрети членів політбюро, скорочувалася кількість службових машин тощо. Створювалася певна ілюзія боротьби з деформаціями соціалізму, однак навряд чи такі заходи могли що-небудь змінити і

мало кого могли ввести в оману.

На цей час певний вплив на світогляд болгарських громадян справляли і західні засоби масової інформації (радіомовлення болгарською мовою про події у східно-європейських країнах, у СРСР і самій Болгарії). Влада, як завжди, намагалася вплинути на ці процеси силовими методами і репресіями. Але це діяло лише проти неї, все більше її дискредитуючи. Заборонити думати було неможливо. «Нове мислення» дедалі більше електризувало суспільство, і комуністичне керівництво справитися з народом вже не могло.

У певному сенсі відправним пунктом перебудови у Болгарії став Липневий пленум ЦК БКП 1987 р., який прийняв концепцію оновлення соціалізму, його нової моделі. Вона включала різноманітність форм власності та їх рівність, усунення компартії від управління державою, нові положення про банки, фірми та ін. Москва дуже стримано поставилася до липневої концепції змін, що в подальшому було використано Т. Живковим для пояснення причин провалу. Радянське керівництво, зайнявши пасивну позицію щодо країн Східного блоку, надало можливість народам цих країн самим визначати свою долю. Лідери держав Східної Європи, мабуть, не відразу зрозуміли, що Горбачов не збирається їх захищати від власних народів. Болгарія не становила великих проблем для Москви, оскільки вона завжди була найбільш лояльною союзницею, а болгарський керівник — одним з найбільш слухняних васалів.

Господарськими і політичними реформами, що розпочалися після рішень липневого пленуму, передбачалася модернізація існуючого режиму без зміни його природи. Реформаторське крило

БКП дійсно прагнуло змін, вітало перебудову, але залишалось вірним ідеям соціалізму і навряд чи могло будь-що кардинально змінити. Лідери, що прийшли на зміну Т. Живкову, (П. Младенов, колишній міністр закордонних справ А. Луканов та ін., тобто нове керівництво, але із старої еліти) використали «лівий» соціалістичний менталітет, який вкоренився у болгарському суспільстві, обумовлений економічними і соціально-психологічними причинами. Наявністю цих причин окремі автори пояснюють низький градус протесту проти влади в Болгарії протягом багатьох років⁶.

Віддушиною соціального протесту була анекдототворчість. Вона вбирала величезну енергію протесту і не доводила до масових виступів. Цікавими є висловлювання відомого російського дослідника О. Ахієзера про значення анекдоту як соціокультурного явища, яке стимулювало розвиток більш складних, ніж у тоталітарному суспільстві, форм незалежного духовного життя, формувало основу для демократичного спілкування, тим самим створюючи смертельну небезпеку для крайніх виявів авторитаризму⁷. Саме такою була влада «живковського періоду». Офіційно анекдот розглядався як антирадянська пропаганда, за яку можна було дістати «десятку». Це була небезпечна для крайнього авторитаризму форма спілкування, форма зв'язку людей, що виникає не тільки незалежно від влади, але й у зв'язку з формуванням негативного до неї ставлення. Та обставина, що у найстрашніші часи державного терору анекдот не помирав, говорила про те, що народна творчість безперервно працювала над альтернативою крайньому авторитаризмові. Це сприяло розвитку і поширенню інакомислення, що створювало

дуже складну проблему для влади.

Метою влади не було абсолютне однострумство, вона боялася проникнення лише тих ідей, які могли б породити неконтрольовані наслідки. Саме цим для неї були небезпечними дисиденти, духовна еліта, яка писала й говорила, що у суспільстві відбувається знищення людини в ім'я все менш зрозумілих та мінливих абстрактних ідей.

Дисидентство, на думку О. Ахієзера, — це рух, який виник в період, коли «порядок, що склався, відрізнявся двозначністю, яка вийшла на саму поверхню життя, постійною необхідністю в ім'я збереження порядку здійснювати безглузді дії. Це призводило до втрати існуючим порядком своєї моральної основи, до розриву із здоровим глуздом, що поступово усвідомлювала більшість»⁸. У Болгарії не було сильного дисидентського руху, але праці про тоталітаризм опального Ж. Желева мали велике значення і впливали на духовне життя болгарського суспільства. Влада мала б шукати діалогу з духовною елітою, опосередковано визнавши, що панівна ідеологія є деяким умовним консенсусом. Однак вона боролася з інакодумством, виганяючи дисидентів, забороняючи все, що не відповідало офіційній ідеології.

Розглядаючи причини краху соціалістичної системи, необхідно підкреслити, що досить інтенсивно руйнувалися і самі владні структури. Розмивання соціальної бази режиму, у тому числі і номенклатури, — не менш важливий фактор, що визначив його занепад, ніж економічна неефективність і посилення опору.

У другій половині 70-х — початку 80-х рр. престиж влади почав падати. Вона втрачала контроль над господарсько-економічними процесами. Дедалі від-

чутнішою ставала технічна відсталість, спостерігалася виснаження і подорожчання ресурсів. Ні імпорт технологій, ні великі кредити самі по собі не могли гарантувати ефективного функціонування економіки, високої якості товарів та їх конкурентоспроможності на зовнішніх ринках, високого життєвого рівня. Навпаки, як пише І. Кацарскі, — західні кредити і технології у довгостроковому плані виявилися дестабілізуючими, а не зміцнюючими факторами для тоталітарної економіки. Вона є стабільною лише тоді, коли є закритою, а її відкритість стає джерелом напруги і нестабільності⁹.

У Болгарії ситуація дедалі більше дестабілізувалася. Сільське господарство продовжувало поглинати ресурси, не даючи належної віддачі. Позірне благополуччя країни створювалося завдяки унікальним економічним умовам, яких домогся свого часу Т. Живков від радянського керівництва. За рахунок доларів, отриманих від реекспорту радянської сировини і електроенергії, країна створювала престижні галузі економіки — електроніку, робототехніку, важке машинобудування. Прискорений розвиток цих галузей, який вимагав колосальних доларових вливань, швидко призвів до глибокого занепаду традиційних для Болгарії текстильної, харчової промисловості, сільського господарства. Врешті-решт, це не могло не призвести до глибокої економічної кризи. Країна з традиційно розвинутим аграрним сектором постала перед продовольчою проблемою.

З середини 80-х років, коли резерви вичерпали себе, а радянська нафта перестала литися рікою, почали проявлятися негативні наслідки розвитку соціалістичної економіки і неспроможність влади вирішувати складні економічні і соціаль-

ні проблеми для запобігання руйнівним процесам. Все це примушувало найбільш далекоглядну частину правлячої еліти стати на шлях реформ, хоча вони й не могли бути кардинальними. У країні не було масового руху проти існуючого ладу і модернізаційні процеси визначалися не знизу, а зверху, правлячою елітою. Вона усвідомлювала необхідність реформ, бажала залишитися біля керма держави, але як нею керувати далі фактично не знала.

Криза посттоталітарної системи влади проявилася у її майже абсолютній неспроможності контактувати з опозицією, що почала формуватися. Лише із значним запізненням після подій листопада 1989 року були ухвалені закони і внесені поправки до Конституції, які забезпечували легітимність новопосталим опозиційним партіям і рухам. Політбюро БКП тільки 26 грудня змогло виступити, додаючи опір зсередини, з пропозицією про скликання «круглого столу» для діалогу з опозиційними силами. Навіть XIV з'їзд БКП, який зібрався наприкінці січня 1990 р., всупереч вимогам опозиції, висловився за збереження первинних партійних організацій на підприємствах. Подібних суперечливих рішень було чимало.

Свідченням банкрутства влади була відмова комуністичної партії від монопольного становища. БКП проголосила це у Маніфесті демократичного соціалізму¹⁰. Скасування положень Конституції про керівну роль партії і визнання права на політичні альтернативи, на думку Р. Дарендорфа¹¹, стало сенсом революції 1989 р.

Це був не просто відхід від влади правлячої партії чи повалення однопартійного диктаторського режиму. Це було

щось більше. Було зруйновано сам принцип, організаційні основи влади, моральні ідеали суспільства, всю ідеологію.

Важко уявити собі стан суспільства (людей), відзначає О. Ахієзер, які «раптом дізналися, що світ, в якому вони жили і до якого пристосовувалися, — дискомфортний світ жаху, несумісний з людським існуванням, що життя і праця мільйонів людей пішли на створення псевдожиття»¹². Цей стан простежується у відкритому листі Т. Живкову військово-службовця П. Стоїменова¹³. Люди втратили орієнтири і перспективи життя. Суспільство опинилося у стані, коли традиційне руйнується, минуле є непридатним, і повернутися до нього вже неможливо, а майбутнє з його новими цінностями є недосяжним. Це, мабуть, є найбільш складним для сучасних суспільств, що модернізуються і переживають трансформацію від тоталітаризму або крайнього авторитаризму до демократії та її цінностей.

Падіння влади партії мало ще один наслідок. Ради, до яких тепер мала перейти влада, виявились неспроможними керувати країною. В умовах демократичного суспільства вони мали стати виразниками інтересів вільних громадян, організаційними центрами розвитку на місцях, спиратися на приватну ініціативу, вміти вирішувати серйозні господарські проблеми тощо. Для цього був потрібен час, новий характер і зміст соціального життя, зміна становища особистості в суспільстві і політичній системі. Проте визначившись політично і юридично, вони такими ще не стали фактично.

Падіння тоталітаризму в Болгарії, як відомо, пов'язане з рішеннями Пленуму ЦК БКП 10 листопада 1989 р. про усунення Т. Живкова від влади. Це стало

можливим після загальнонаціональної кризи, що вибухнула восени 1989 р. На думку німецьких політологів¹⁴, до цього спричинили події в НДР у жовтні-листопаді та суто внутрішні проблеми, пов'язані з репресивною політикою щодо тюркомовного і мусульманського населення.

Так званий «відроджувальний процес» у Болгарії залишався постійним джерелом соціально-політичної напруги у 80-х роках. Наприкінці 1984 р. команда Живкова почала кампанію з насильницької асиміляції етнічних турків, що складала близько мільйона чоловік з 9-мільйонного населення країни. У результаті примусово було замінено турецькі імена на слов'янські, заборонено використання і викладання турецької мови в школах і районах компактного проживання турецького населення, закрито мечеті тощо. У болгарських друкованих виданнях у цей час стало звичайним явищем іменувати турецьку меншину мусульманами і уникати використання слова «турок». Насильницька «болгаризація» викликала опір з боку турецького населення. Почався масовий від'їзд турків з країни, що спричинило обурення світової громадськості. Вкрай загострилися відносини Болгарії з Туреччиною.

Від'їзд турків викликав значні труднощі в економіці, перш за все у тютюнництві і частково у тваринництві, де працювали головним чином турки. У подальшому, після відставки Т. Живкова і організації суду над ним, матеріали у справі так званого «відродження» були виділені в окреме провадження і склали 15 томів, які свідчили про політику БКП щодо національних меншин у період з 1947 по 1989 рр.¹⁵

Після падіння режиму Т. Живкова нове політичне керівництво зробило відпо-

відні кроки для виправлення допущених помилок стосовно тюркомовного та мусульманського населення країни. Було прийнято спеціальний Закон про імена, за яким туркам поверталися їхні імена у встановленому порядку¹⁶. Однак рішення повністю зрівняти турків у правах з болгарами викликало неоднозначну реакцію у різних верствах болгарського суспільства, особливо серед болгар, які проживали разом з турецькою меншиною. Почалася мітингова війна. Болгари виходили з лозунгами «Болгарія для болгар», а їх співвітчизники, турки, піднімали над своїми будинками турецькі національні прапори.

Подібної реакції з боку болгарського населення правлячі кола не чекали. Вони сподівалися, що усунення скомпрометованого керівника і ухвалення деяких невідкладних рішень попередить виникнення масового руху протесту і дозволить подолати соціальну кризу. Але етнонаціональні проблеми, обумовлені історичними причинами, ще більше посилили соціальне напруження. Кінець грудня 1989 р. — початок 1990 р. — час пошуку рішень з національного питання і соціальної злагоди. Вперше відбувається зустріч за «круглим столом». Було досягнуто згоди з найбільш суттєвих питань демократичних перетворень, а саме: щодо рівноправності форм власності, поділу влади, багатопартійності тощо. Парламент приймає розроблені за «круглим столом» поправки до Конституції. Їх компромісний характер свідчив, що ні БКП, ні опозиція в особі Союзу демократичних сил не в змозі реалізувати своїх політичних цілей, не враховуючи позиції іншої сторони. Це була спроба зробити перший крок на шляху досягнення громадянського миру. 8 лютого 1990 р.

вперше в історії Болгарії було сформовано однопартійний комуністичний уряд. Болгарія залишається єдиною країною у Східній Європі, де комуністи перемогли в результаті перших демократичних виборів, і це обумовило наступну біполярну модель болгарської політичної трансформації.

У результаті етнонаціонального руху було створено партію — Рух за права і свободи турків і мусульман (РПС), яка розглядається сьогодні як третя політична сила, центристська за характером діяльності, впливова і сьогодні. У факті створення РПС багато хто побачив загрозу територіальній цілісності Болгарії, хоча офіційна позиція лідерів неодноразово підтверджувалася заявами про визнання недоторканності болгарської території. Турецька спільнота розглядалася як складова частина болгарського суспільства. Лідер партії А. Доган пояснив наявність РПС «соціальною потребою і тим, що жодна інша партія не претендує на простір, зайнятий цим рухом»¹⁷ (хоча в Болгарії все ще дискутується питання про те, чи не суперечить Конституції створення партії за етнічною ознакою).

Як відомо, становлення демократії в країнах Східної Європи та СНД супроводжувалося різким загостренням національних відносин і спалахом націоналізму. Болгарія, на думку болгарських публіцистів, є своєрідним винятком, оскільки на тлі військових сутичок і кровопролиття на Балканах і в республіках колишнього СРСР, міжетнічне напруження не переросло тут у збройний конфлікт.

Націоналізм у період демократичних перетворень, як відзначають деякі автори¹⁸, — це своєрідний сплеск свободи, фактор компенсації для тих суспільств, в яких зруйнована комуністична ідеоло-

гія. Заповнюючи ідеологічний вакуум, націоналізм виступає радше як прояв антикомунізму і антисоціалізму, хоча ставлення до соціалізму зазвичай є кращим. Це, можливо, пояснюється авторитетом сучасних соціал-демократичних сил. Деякі політики протиставляють націоналізм демократії, вважаючи противниками демократичного розвитку кожного, хто виступає на захист національної культури і національної самобутності. Не хотілося б проводити спрощену паралель, але це дуже нагадує нашу українську практику, хоча національної проблеми у такому вигляді у нас не існує.

Етнічну проблему загострює і складна демографічна ситуація, яку навряд чи можна виправити найближчим часом (від'їзд турків, низька народжуваність, наслідки індустріалізації, занепад села тощо). Етнічна проблема, як у свій час говорив президент Ж. Желев, — це не проблема турків, це проблема болгар. Тільки від болгар залежить, чи будуть турки почувати себе громадянами Болгарії, чи будуть відторгнуті й у них переважатиме відчуття належності до іншого етносу¹⁹. Ця позиція підтримується лідерами парламентської групи РПС. Багато в чому це залежить від того, що дасть земельна реформа, як вона буде проведена і наскільки повноцінно будуть реалізовані вимоги культурної автономії турецької меншини. З певним оптимізмом можна стверджувати, що в останні роки відбувається певне «охолодження» цієї «гарячої» проблеми. У суспільстві зростає розуміння, що етнічні і національні проблеми здатні завдати серйозного удару по демократії, яка щойно народилася.

«Відроджувальний процес», безперечно, став тільки частиною загальної соціально-політичної кризи системи, не

спроможної вирішувати проблеми, тобто відповідати на соціальні імпульси. Результати і наслідки цього «процесу» дають підстави розглядати його як один з найважливіших внутрішніх факторів у підготовці і розвитку політичних подій кінця 80-х — початку 90-х рр. у Болгарії.

Безумовно, 10 листопада 1989 р. — епохальна дата в історії Болгарії. З цього моменту почалося просування країни по шляху до демократичного суспільства.

Ця подія була підготовлена всім попереднім етапом соціалістичного розвитку як всередині країни, так і в рамках всієї соціалістичної співдружності.

Зовнішні події, звичайно, відіграли значну роль у змінах, що сталися у Болгарії, але на підставі вищевикладеного ми схильні вважати їх факторами, які лише прискорили падіння тоталітарного режиму.

ЛІТЕРАТУРА

- ¹ Див.: Революции 1989 года в странах Центрально-Восточной Европы: взгляд через десятилетие // Славяноведение. — 1999. — № 6. — С. 11—14.
- ² Черняев А. 1991. Дневник помощника Президента СССР. — М., 1997. — С. 133.
- ³ Дарендорф Р. После 1989: Мораль, революция и гражданское общество. Размышления о революциях в Европе / Пер. с англ. — М., 1998. — С. 190—195.
- ⁴ Баева И. Епохата на «реалния социализъм» погледната отвътре (Т. Живков. Мемоари. В. Търново, 1997; Н. Яхнел. Т. Живков и личната власт. София, 1997) // История. — 1998. — № 2/3. — С. 107—112.
- ⁵ Валева Е. Феномен Тодора Живкова. 35 лет на вершине власти / Бывшие «хозяева» Восточной Европы. — М., 1995. — С. 51—52.
- ⁶ Гержиков С. Хаос и ред след комунизма. — София, 1998. — С. 64.
- ⁷ Ахиезер А.С. Россия. Критика исторического опыта. — М.—Новосибирск, 2000. — Т. 1. — С. 549.
- ⁸ Там же. — С. 607.
- ⁹ Див.: Кацарски И. Тоталитарният социализъм. — София, 1994. — С. 326.
- ¹⁰ Манифест за демократичен социализъм в България // Съвременен показател. — София, 1990. — Т.1. — Бр. 3. — С. 6.
- ¹¹ Дарендорф Р. Вказ. праця. — С. 191.
- ¹² Див.: Ахиезер А.С. Вказ. праця. — С. 651.
- ¹³ Див.: Валева Е. Вказ. праця. — С. 51.
- ¹⁴ Chronik eines Zusammenbruches: Der «heiBe» Herbst, 1989 und seine Folgen in der Lander des Warschauer Paktes / Auterkoll. Hrag.: Weiss R. — D., Dietz, 1990, — S. 13—14.
- ¹⁵ Валева Е. Вказ. праця. — С. 21.
- ¹⁶ Закон за имената на българските граждани // Държ. вестн. — София, 1990. — 9 март. — Бр. 20. — С. 1—3.
- ¹⁷ Баева И. Национализъмът не е само балкански специалитет // Демокрация. — 1991. — 12. дек. — С. 2.
- ¹⁸ Зарков Т. Национализъмът в България днес: опит за типология // Демокрация. — 1991. — 8 януари. — С. 2; Венков В. Турски державни училища иска ДПС // 24 часа. — 1992. — 30/31 май. — С. 2 и др.
- ¹⁹ Николов Б. Кризата на българската култура // Bulg. quart. — София, 1991. — Т.1. — Кн.2. — С. 37—47.

Надійшла 24.10.2002 р.

